

Gábor Éva

A KÖZÉP-EURÓPAI LIBERÁLIS FILOZÓFIA TRADICIÓJA

**A liberális laissez-faire demokráciától a központilag tervezett társadalomig:
Karl Mannheim tervezéskoncepciója és liberális kritikája [\[1\]](#)**

Summary

Párhuzamos életrajzok

Mannheim Károly és Polányi Mihály életpályája mindössze két év különbséggel (1891, 1893) a Közép-kelet európai régióból, a századforduló Magyarországról indult el. A századforduló idején már az európai színvonalú szellemiséget befogadó és kisugárzó főváros, Budapest, és alma materük, a két patinás fővárosi középiskola, a Kölcsey illetve a "Minta"-gimnázium, majd ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti és Természettudományi kara ad nekik - mint ezt később maguk is gyakran említették - életre szóló tudást, emberi tartást, etikus nevelést.

Mindketten fogékonyak és nyitottak a haladó eszmék iránt. Nem véletlen, hogy egyikük a Galilei Körben, a másik a Vasárnapi Körben találja meg helyét a század tízes éveiben. A pályakezdő Mannheim a pluralizmus, a tolerancia, a magasabbrendű ideák szellemében alakítja ki ujkantianus filozófiáját, amit első munkája, a *Lélek és kultúra*[\[2\]](#) is bizonyítja. Polányi Mihály korai írásaiban, *A békeszerzőkhöz*[\[3\]](#) és *Az új szkepticizmus*[\[4\]](#) címűekben már úgy mutatkozik be, mint aki a polgári humanizmusnak, az emberi szabadságjogoknak végleg elkötelezte magát.

Mindketten rajonganak Dosztojevszkijért, a modern művészetért, és nagy reményekkel készülnek hivatásukra. Aztán egyszer csak közbeszól a világháború, s az ígéretesnek induló pályák íve megtörik. Mannheim élete katonai szolgálatra való alkalmatlansága miatt egy ideig még a megszokott mederben folyik; Polányi mint katonaeorvos hónapokat tölt Zomborban.

1919 sorsfordulót jelent mindkettőjük életében. A proletárforradalomhoz nem csatlakoznak, s a berendezkedő Horthy-rendszert is elutasítják. Önként választják az emigrációt. Kezdetben még nem sejtik, hogy távozásuk egy életre szól. Mindketten a Weimari Köztársaságba mennek, ahol könnyű érvényesülés nem vár a menekültekre, de a tehetségeseket felkarolják. Karrierjük pár éven belül felfelé ível.

Polányi Mihály mint egyetemi hallgató Karlsruhe-ban fizikokémiai stúdiumokat folytat. Rövidesen megnyílik előtte a német tudományos kutatás fellelegvárának, a Kaiser Wilhelm Institut Berlin-Dahlemben működő fiziko-kémiai laboratóriumának a kapuja. Pár éven belül elismert kutatásvezető lesz, a szakma jelentős alakja. Mannheim Károly valamivel hosszabb várakozási idő után startol a 20-as

évek második felében. Miután a *Das konservative Denken*^[5] című dolgozatával habilitál, kinevezik a Heidelbergi egyetemre. A szociológia egy sajátos, akkoriban egészen új diszciplínájának, a tudásszociológiának lesz rangos művelője.

Mivel mindketten ambicionálják, hogy ne csak a tudományos életben legyen hallgatóságuk, rövidesen egy-egy vitakörnek ill. baráti társaságnak lesznek előadói, sőt központi alakjai. Mannheim a Max Weber-körben, Polányi pedig egy főleg természettudósokból álló szemináriumban vonja magára az érdeklődők figyelmét. Az előbbiben a központi téma a szociológia egy-egy izgalmas kérdése, az utóbbiban a közgazdasági és politikai problémák újszerű megközelítése az, ami foglalkoztatja a résztvevőket.

Témánk szempontjából a továbbiakban bennünket elsősorban az foglalkoztat, hogyan alakul Mannheim politikai filozófiája? Milyen problémák foglalkoztatják őt a 20-as évek második felétől? Hogyan tükrözik a 20-as évek végétől a 40-es évek közepéig megjelent elméleti munkái azokat a változásokat, amelyekkel szembetalálja magát a gazdasági válság idején előbb Németországban, majd Angliában.

Az utak elválnak...

Mivel magyarázható, hogy a nem egy tekintetben azonos érdeklődésű és beállítottságú, azonos származású és közel azonos világnézetű két gondolkodó útjai elválnak, s hogy ők ketten több vonatkozásban is különböző, sőt néhány igen fontos elvi kérdésben egymással diametriálisan szembenálló világfelfogást követnek? Ennek leglátványosabb kifejezése, hogy míg Polányi Mihály egész életén keresztül következetesen ragaszkodik majd a polgári liberális társadalom értékeihez, Mannheim Károly ezen értékeknek részben hátat fordítva, időnként egy totalitárius rendszer ideológiájával kacérkodik.

Kövessük nyomon, hogyan alakul Mannheim politikai filozófiája a következő két évtizedben, hogyan tükrözik nézetei az őt ért eszmei hatásokat, s azok hogyan öltenek formát a nevével összekapcsolt "*Planungsideologie*"-ben. Milyen szemüvegen keresztül nézte Mannheim a világot, jelesül a polgári világot, hogy megmentésére gondolva éppenhogy a totalitárius rendszerek ideológiájával szorosan egybefonódott osztársadalmi tervezést ajánlotta mint egyetlen gyógyírt a polgári társadalom bajaira?

Eszmetörténet szociológia tervezéspolitikája: a következő években e hármasság jegyében alakul Mannheim társadalomfelfogása. Mannheim német egyetemi körökben *A konzervatív gondolkodás* című habilitációs dolgozatával vált ismertté. Eszmetörténeti munkája - amelyben az európai konzervatív típusú gondolkodás több mint félévszázados fejlődését tekintette át - arról tanúskodott, hogy személyében a filozófiai gondolkodásnak egy kiváló teoretikusa van jelen mostantól fogva a német tudományos életben, akire, mert kétségtelenül eredeti gondolkodó, érdemes odafigyelni.

Mannheim-kutatók gyakran teszik fel a kérdést: Miért nem maradt hű Mannheim a filozófiához, vagy/és az elméleti szociológiához? Miért kalandozott el olyan irányba, ahol nem volt megfelelő erudíciója? Miért engedett a kurrens, időnként divatos (inkább politikai, mintsem filozófiai) problémák nyomásának?

A 20-as évek második felében ilyen jellegű "kihívásra" reflektálva írja meg híres-hírhedt, és azóta is sokat és sokak által vitatott ambivalens értékű könyvét, az *Ideologie und Utopie*-t. (A könyv méltatása, a benne felvetett eszmei kérdések kritikája ennek a tanulmánynak nem képezi a tárgyát.)

1928-ban a Zürichben megrendezett VI. Német Szociológiai Kongresszuson Mannheim tartotta a főreferátumot, amelynek témája a szellemi életben kifejezésre jutó *verseny* volt (*Die Konkurrenz*^[6]). Előadásában arról értekezik, hogy a verseny át- meg átszövi a polgári társadalmat, a *laissez-faire*-nek ez a legfőbb mozgató ereje. A gazdaságban érvényesülő versenyről már sokan és sokat írtak - ezt különben is a gazdasági szakemberek feladatának véli Mannheim -, de igen keveset, vagy majdnem semmit arról, hogyan érvényesül a verseny a szellemi életben, a tudományokban, a művészetben, a pedagógiában (s különösen az oktatásban).

Mannheim a verseny természetét és funkcióját az interpretáció vonatkozásában vizsgálja. Innen nézve a versenynek négy lehetséges formáját különbözteti meg. Ezek: a *konszenzus*, a *monopolhelyzet*, az *izoláció* és a *koncentráció*.

Konszenzus akkor jön létre, ha az egymástól különböző interpretáció hívei találnak olyan közös eszmei motívumot (alapelvet, álláspontot), amelyben, ha kompromisszumok árán is, de megegyezhetnek. *Monopolhelyzet* akkor áll fenn, ha egy társadalmi csoport, bizonyos társadalmi erő jogot formál arra, hogy kizárólag a saját interpretációját tartsa egyedül igaznak, üdvözítőnek, s ugyanakkor kétségbe vonja más interpretációk legitimitását.

Az *izoláció* annak a kifejeződése, hogy egyidejűleg egymás mellett létező interpretációk képviselői képtelenek a konszenzusra, s inkább a neutrális magatartást, az egymástól való távoldartás stratégiáját követik.

A *koncentráció* általában az a ritka pillanat, amikor a társadalom különböző erői (rendszerint háborús, forradalmi vagy egyéb rendkívüli alkalmakkor) felfüggesztik a maguk külön interpretációját, hogy eleget tegyenek valamilyen általános követelménynek. (Ilyen helyzet áll elő bizonyos "túlélési stratégiák" követése esetén.)

A valóságban természetesen nincsenek tiszta helyzetek, az interpretációk említett alakzatai egy időben és egyszerre is létezhetnek és léteznek is - szögezi le Mannheim. Világunk igen sokszínű: elvek, doktrínák, szellemi áramlatok küzdenek egymással, s mindegyik igyekszik a szerinte legideálisabb helyzetet biztosító értelmezést (interpretációt) érvényre juttatni. Hogy ez milyen mértékben sikerül, az jórészt attól függ, hogy melyik interpretációnak van meg a legkedvezőbb lehetősége az érvényesülésre.

Ebből a szempontból három ideáltipikus gondolkodás és magatartás uralja korunkat Mannheim szerint: a *konzervativizmus*, a *liberalizmus* és a *szocializmus*. A konzervatív izmus erősen kötődik az irracionalizmushoz, gyakran szemben áll a modernizálódással, és makacsul ragaszkodik a hagyományokhoz. A liberalizmus, azaz az individualizmus filozófiája előnyben részesíti a racionalizmust, elutasítja az irracionalizmust, és nyitott a modernizmus irányába. A szocializmus, más

szóval a kollektívizmus ugyancsak elutasítja az irracionálismust, de annak nem mindegyik fajtáját. A saját ideológiájához szívósan ragaszkodik, ami pedig át- meg át van szöve irracionális elemekkel. E mellett túl nagy jelentőséget tulajdonít a gazdasági (a materiális) értékeknek - állítja Mannheim.

A gondolkodási típusoknak a versenyhez való viszonyát vizsgálva a következőket állapítja meg: a konzervatívizmus az interpretációk monopolisztikus formáját részesíti előnyben. A szocializmus az interpretációk koncentrációjára törekszik, de úgy, hogy közben igyekszik a különböző interpretációkat a maga ellenőrzése alá vonni, ami viszont egy ellentmondást hordoz, mivel a koncentráció kizárja a versenyt. A liberalizmus konszenzusra törekszik, vagyis kész elismerni, hogy egyidejűleg többféle interpretációnak is van létjogosultsága, melyek egymást jól kiegészíthetik.

A siker mint egyensúlyteremtő

Mannheim a verseny szerepét vizsgálva jut el egy másik társadalmi jelenség, a *siker*^[7] (der Erfolg) elemzéséhez. A verseny során egyesek előnyös helyzetbe kerülnek, azaz sikert érnek el, mások vesztésként kerülnek ki belőle, kudarcot vallanak. Mi predesztinál egyes csoportokat és egyéneket arra, hogy sikereket érjenek el, míg másokat arra, hogy próbálkozásuk kudarcot valljon? Mannheimnél itt lép be a gazdaság; ennek eddig nem tulajdonított jelentőséget. A gazdaság révén válik a siker az ambíció elsődleges céljává - feltételezve természetesen, hogy a társadalom tagjai relatíve szabadon versenyezhetnek egymással.

A laissez-faire korszakban az egyén önként és szabadon lép be a versenybe, mert a verseny biztosítja a legideálisabban - legalábbis elméletileg - a versenyzők azonos esélyeit. A társadalmi egyensúly a verseny közvetítésével automatikusan, spontán módon teremődik meg; kívülről (felülről) való beavatkozásra nincs szükség.

A laissez-faire-t követően azonban gyökeresen megváltozik a helyzet. Az automatizmus elve ebben a fejlődési szakaszban már nem működik, ezért - véli Mannheim - szükségessé válik a beavatkozás, és pedig kívülről. A "tervezés" és "szervezés" lesznek azok a kulcsszavak, amelyek mostantól fogva többé már nem hiányoznak Mannheim társadalomelméleti munkáiból: ezek fejezik ki az új helyzetet.

Mannheim angliai emigrációja 1933-ban jóval többnek bizonyult egyszerű fizikai helyzetváltoztatásnál. A nemzetiszocialista Németországot maga mögött hagyva döbben rá arra, hogy milyen törékeny a demokrácia, hogy az a milió, amiben eddig élt, mennyire csírájában hordozta a fasizálódás lehetőségét, és hogy milyen óriási különbség van polgári és polgári társadalom között. Angliában nyomát sem találta annak a diktatórikus szellemnek, ami oly gyorsan rátelepedett a Weimari Köztársaságra és megfojtotta azt. Mannheim felfedezte, hogy Angliában mennyire természetes a különböző vélemények és érdekek egymás melletti létezése, sőt konszenzusa. Úgy ítéli meg, Anglia megfelelő kísérleti terep annak kipróbálására, hogyan egyeztethető össze hosszabb távon a szabadság és a demokrácia a laissez-faire utáni kapitalizmus működésében.

Mannheim aggasztónak tartja, hogy a liberális társadalomszervezési módszerek még nem érték el azt a fokot, hogy képesek lennének a megnövekedett és komplex jellegűvé vált polgári társadalom igényét kielégíteni. Mert mi is lenne ez az igény? Mindenekelőtt az, hogy egyensúlyba kerüljenek a racionális és irracionális erők.

Ha ugyanis a tömegek az előtt jutnak uralomra, még mielőtt megtanulnák kezelni az irracionális erőket, úgy előállhat az a helyzet - így Mannheim -, hogy a tömegek, benyomulva a demokráciába, belülről bomlasztják fel azt. A tömegdemokrácia rosszul működő szelektív apparátusa szabad utat ad az irracionális tényezőknek. Mi lehet ilyen esetben a megoldás? *Egy mindent átfogó racionalizálás*, ami viszont nem lehet más, mint a *társadalmi tervezés! Egy mindent átfogó tervezés*. Korunk ezért úgy tekinthető, mint átmenet a nem tervezett társadalomtól a tervezett társadalomhoz.

Mannheim életének majd két évtizedét (1933-1947) az átfogó tervezési koncepció kidolgozása töltötte ki. Pedagógiai reformtervei is lényegében ennek képezik szerves részét. A továbbiakban felvázoljuk ennek a koncepciónak néhány főbb vonását, hogy aztán szembesíthessük azt néhány polgári liberális gondolkodó kritikai véleményével.

A tervezés kora

Mannheim az angliai beutazási engedélyre várva néhány hónapot Hollandiában tölt, itt írja meg és adja ki német nyelven *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*^[8] című mindmáig sokat vitatott könyvét, amely tervezéelméletének első átfogó igényű formába öntése. (A könyv több kiadást ért meg angolul, egyidejűleg jelent meg Angliában és az Egyesült Államokban a 40-es években).^[9]

A címben szereplő kulcsszó, az *Umbau*, a *tervezés* szinonimája. Mannheim ezzel arra utal, hogy ő nem valamilyen részleges, periférikus tervezésre gondol, nem csupán a társadalom egyik vagy másik területének reformjára, hanem a teljes, átfogó, mindenre kiterjedő átalakításra, egy olyan tervezési stratégiára, amely felöleli a gazdaságot, a politikát, a kultúrát, a nevelést/oktatást, a tudományt, bizonyos mértékben még a privát szférát is. Nem elég a betegséget diagnosztizálni - figyelmeztet bennünket Mannheim -, szükség van korunkban egy hatékony terápiára is, ami pedig nem más, mint maga a tervezés, pontosabban "*a jövő tervezése*", "*a jövőért való tervezés*".

Mannheim műről-műre haladva szélesíti és mélyíti el a témát. Az 1935-ben Hollandiában napvilágot látott *Mensch* mégcsak az első kísérlet, amiben bőven találunk ki nem kristályosodott tervezési elképzeléseket, hogy azután az évekkel később kéziratban hátrahagyott, s majd csak a tanítványok által megszerkesztett - posztumusz - művében közreadja monografikus igénnyel megírt komplex tervezéelméletét.

Mannheim az átfogó jellegű társadalmi tervezés szükségességét - többek között - azzal indokolja, hogy a laissez-faire utáni korszakban lényeges változások mentek végbe az elitben, s ezekre már nem lehet a régi módon és eszközökkel reagálni.

Mi valójában ezeknek a változásoknak a lényege?

1. Jelentős mértékben megnô az elitbe belépôk száma és egyidejûleg az elit-csoportok száma is. E növekedéssel párhuzamosan látványosan csökken az elitnek a társadalomra gyakorolt befolyása, hatása.
2. A korábban zárt jellegû elitscsoportok felbomlottak, s ezekbe a felhígult és fellazult csoportokba nagy számban nyomultak be az elitbôl korábban kívülrekedtek.
3. Megváltozott az elitscsoportok belsô összetétele, s így szociális bázisa is.
4. Megváltozott az elitscsoportokhoz való tartozás szelekciós mechanizmusa.

Finomabb szociológiai elemzés segítségével kimutatható, hogy az elit korunkban eltömegesedett, felhígult, s ezért alkalmatlanná vált a tôle korábban elvárt szerepre. Mannheim ezt a jelenséget a "negatív demokratizálás" folyamatának nevezi. Arról van ugyanis szó, hogy az elitbe beáramló új tömegek nincsenek megfelelően felkészítve arra, hogy a liberális demokrácia normáit szem elôtt tartva lássanak el megfelelô szerepet a gazdaságban, a politikában, a kultúrában s a tudományban. A társadalom szinte valamennyi területén olyan jelenségeknek és folyamatoknak leszünk a tanúi és megélôi, amelyek már nem tarthatók kézben a kívánt mértékben.

A tömegembereket még nem sikerült a liberális társadalom számára eddig rendelkezésre álló intézmények segítségével integrálni. Az *integráció* itt egy fontos kulcsszó: a "beilleszteni", "beolvasztani", "hozzáidomítani" szinonimája lesz. Ha ugyanis az ellentétes folyamat, a dezintegráció felerôsödik, a társadalom kontrollálhatatlanná, irányíthatatlanná válik, bekövetkezik a leépülés, az összeomlás, a szétesés folyamata.

Ez a nem kívánt folyamat csakis abban az esetben tartóztatható fel, illetve fordítható meg és terelhetô kedvezô irányba, ha a társadalom megtalálja ennek leghatékonyabb ellenszerét. Ez pedig nem más, mint az átfogó jellegû társadalmi tervezés.

Mielôtt átadnánk a szót Mannheim kritikusaiknak, vessünk még egy rövid pillantást utolsó - posztumusz - mûvére, amelyet azzal az igénnyel írt Mannheim, hogy az mintegy "kézikönyvül" szolgáljon a leendô tervezôknek: társadalomfilozófusoknak, szociológusoknak, politológusoknak, pedagógiai és tömegkommunikációs szakembereknek.

A *Freedom, Power and Democratic Planning*[\[10\]](#) fô gondolata a harmadik út keresése. A harmadik út, a középút, amely nyílegyenesen vezet a demokráciához. Ez a "tervezett demokrácia" útja, mely túl van a laissez-faire-n, túl van a totalitarizmuson, annak mind fasiszta, mind kommunista formáján. A harmadik út eredménye tehát egy olyan társadalom lenne, amely szabályozott, de mégis demokratikus. Ez a társadalom nemcsak szabályozott, de kontrollált is: a demokrácia védelme érdekében alkalmazza a kontrollt. A kontroll kiterjed a gazdaságra, a politikára, az intézményekre, a társadalmi struktúrára, a

nevelésre, az oktatásra, a közvélemény befolyásolására.

A kontrollt demokratikus garanciák mellett gyakorolják. Mindenekelőtt átfogó jellegű tervekre van szükség - szögezi le Mannheim -, olyan tervekre, amelyek jóformán mindent lefednek. De azért marad némi szabad játéktér is, ahol a tervet csak korlátozással alkalmazzák.

Itt lép be Mannheimnál a *koordináció* és az *integráció*. Ismét két fontos tényező, amelyek jelzik, hogy a tervezés keresztülvitele nem is olyan lehetetlen, "csak" azt kell elérni, hogy egy közös elv és mechanizmus jöjjön működésbe, amikor megvalósítandó célokat tűzünk magunk elé. (A kivitelezés eszköze - Mannheim szerint - a "principia media". Ennek a terminus technicusnak a kifejtésére itt nem vállalkozhatunk, mert az túllépné dolgozatunk kereteit.)

Mannheim részletesen tárgyalja még a hatalom és az állam, az állam és a társadalom, az állam és az intézményei közötti viszonyt. A jövőben látni vél egy olyan demokratikus társadalmat, amelyben állam és társadalom egybeesik (!), ahol a társadalom és intézményei fölött - demokratikus módon - megszervezhető a felülről (kívülről) jövő ellenőrzés, de közben a személyiség jogai nem szenvednek csorbát, és a demokrácia vívmányai nem kerülnek veszélybe.

A továbbiakban már nem követhetjük Mannheim gondolatmenetét (ugyanis az a veszély fenyegetne, hogy elvesznénk a részletekben), csupán utalunk arra, hogy e sorok írója néhány évvel ezelőtt (a magyar "médiaháború" kezdetén) bemutatta Mannheim néhány ma is aktuális gondolatát.[\[11\]](#)

Egyetértőleg idéztük azokat a passzusokat, ahol Mannheim figyelmezteti a demokrácia híveit: "Öngyilkosság lenne, ha tétlenül szemlélnék az antidemokratikus propaganda terjesztését...", hasonlóképpen azt a propagandát, amely "az erőszakot veti latba a nézetkülönbségek legyőzése érdekében..." Mannheim példaszerűnek tartotta a BBC parlamentáris ellenőrzését, a demokratikus szellem érvényesülésének garanciáit.

Ugyanott felhívtuk a figyelmet arra is, hogy Mannheim, aki korábban "megsemmisítő" bírálatnak vetette alá az utópiákat, maga is beleesett az utópia "bûnébe". Feltételezte például, hogy a nézetkülönbségek *szintézis* útján közös nevezőre hozhatók, de legalábbis közelíthetők egymáshoz. Mannheim nem látott különösebb veszélyt abban, hogy cselekvési szabadságunkat kívülről (is) ellenőrzik..

Mannheim a kritika keresztüztüében

Mannheimet a legkülönbözőbb teoretikusok bírálták. Tervezéselméletét túlságosan aufkleristának tartották. Némelyek még ennél is tovább mentek, és rámutattak arra, hogy Mannheim alkalmanként még a totalitárius rendszerek társadalomfelfogásával is kacérkodott. Nem arról van természetesen szó - állítják kritikusai -, hogy teljesen behódolt volna ezeknek a torz eszméknek, vagy hogy osztotta volna ezek végső konzekvenciáit, de kétségtelen tény, hogy nem mindig ismerte fel a bennük rejlő veszélyt. E társadalmaknak a tervezés terén elért látszat-sikereit valódi sikereknek tartotta, s nem vette a fáradságot,

hogy a dolgok mögé nézzen, hogy ne a felszínen maradjon, hanem a dolgok mélyére hatolva vegye észre a társadalmi tervezés buktatóit, s végső soron antihumánus konzekvenciáit.

Mindenekelőtt Karl R. Popper említjük meg, aki erőteljesen hangsúlyozta kritikájában, hogy Mannheimnek nem sikerült teljesen kivonnia magát a totalitárius eszmék hatása alól. Nem maguk az eszmék voltak szimpatikusak számára; azokat nyilvánvalóan elutasította, mint tőle idegeneket. Ami rá igazán hatással volt, az ezen ideológiák manipulációs rendszerének átütő ereje. Azt hitte, hogy a demokráciában is alkalmazhatók a befolyásolás totalitárius eszközei. Popper *A historicizmus nyomorúsága*[\[12\]](#) című könyvében kimutatja, hogy Mannheim tervezéskoncepciója nem előzménynélküli: Platontól, Comte-tól, Saint Simontól eredeztethető. Tőlük és más gondolkodóktól (Rousseau, Marx) éppen azokat a "manipulációs technikákat" irigyelte el, amelyek az állam túlhatalmát is megengedik, ha valamilyen "üdvös gondolatnak" a tömegekbe való beviteléről van szó. Popper közvetlen hatást vélt felfedezni Hilferding, Sombart és Mannheim *Planungsideologie*-je között.

Friedrich Hayek *Út a szolgasághoz*[\[13\]](#) című könyvében azok közé a polgári gondolkodók közé sorolja Mannheimet, akik mintegy "második természetként" működő szabályozó és ellenőrző rendszert emelnének a társadalom fölé, abban reménykedve, hogy így a működési zavarok kiküszöbölhetők. Hayek szerint az általános válság, a fasizmus időleges győzelme és a szovjetek látszatsikere megszedítette Mannheimet. Első felbuzdulásában feltételezhetette azt, hogy egy marxista ihletettségű társadalmi tervezés, vagy egy "rendet teremtő" nemzetiszocializmus egyaránt kínál olyan megoldásokat egy demokratikus rendszernek, amelyeket át lehetne venni anélkül, hogy ne vennék át vele együtt azt az ideológiát, amely éppenhogy halálos ellensége a polgári demokráciának.

Hayek képtelennek és tarthatatlannak tartotta Mannheim érveit, miszerint egy demokratikus társadalomban felülről, kívülről is szabályozható a verseny és a piac, és hogy versenyről lehet-e még egyáltalán beszélni ott, ahol majd a teljes állami ellenőrzés érvényesül. Azt meg kimondottan naivnak tartja Hayek, hogy Mannheim feltételezi, egy demokratikus társadalomban elérhető egy "többségi megegyezés".

Hayek élesen támadja Mannheimet azért is, hogy "a demokrácia minden vívmányát feláldozná a hamisan értelmezett biztonság oltárán". Franklin Benjamin gondolatát állítja szembe Mannheimével, aki szerint nem érdemelnek meg szabadságot, meg biztonságot azok, akik lényegi szabadságukat feladnák egy kevés átmeneti biztonságért.

Komoly visszautasításra talált Mannheim tervezéskoncepciója *Polányi Mihálynál* is, s talán éppen akkor, amikor sokévi távolságtartás után egy időre közel hozta őket a közös érdeklődés, a tudományos-szerkesztői munka és a társadalmi aktivitás. A 30-as évek végétől Mannheim vezető szerkesztője a patinás Routledge and Kegan Paul kiadónak (London), és ebben a minőségben szerkeszti Polányi kiadásra tervezett munkáit. Ez az együttműködés gyümölcsöző lehetett volna (és volt is egy rövid ideig), ha nem válik viszonylag hamar nyilvánvalóvá, hogy Polányi számára a "botránykô" éppen a manheimi tervezéskoncepció, amelyet mint a tudományos kutatás szabadságáért következetesen harcoló gondolkodó utasított el. Együttműködésük másik terepe volt (és hosszú távon még lehetett volna) a

Moot-kör, az angol elit értelmiségnek egy magas fokú erkölcsiség nevében működő vitaműhelye, amelyben Polányi éppen az ellenkezőjét képviselte annak, mint amit ott Mannheim ekkortájt előadott. Polányi J. Bernallal és a szovjet tudományfilozófusok egy bizonyos csoportjával szemben már korábban is hangot adott annak a véleményének, hogy elfogadhatatlannak tartja a tudomány tervezését[14], hiszen - mint vallotta - a tudománynak, a tudományos kutatásnak lételeme a szabadság. A tudomány működését semmilyen címen nem lehet és nem célszerű korlátozni - írja Polányi. A tudósok függetlensége alfája és omegája a tudomány szabad fejlődésének. A kutatási eredményeket - mutat rá Polányi - a tudósok önkéntes együttműködése révén, az egyes eredmények egymáshoz kapcsolódása révén érik el, és semmi esetre sem a tervezés által. A tervezés éppenhogy bénítólag hat a tudományra, a tudományos kutatásra, a tudomány fejlődésére. A tudományra úgy tekint Polányi, mint egy többsejtű organizmusra, amelynek haladása a független tudósok egyedi erőfeszítéseinek eredményeként jön létre. Az embrionális fejlődés folyamán az organizmus minden sejtje folytatja a maga életét, hogy azután növekedését a szomszédaihoz igazítsa. Az igazodás eredményeként jön létre a tudomány mint harmonikus rendszer. Polányi *A központi irányítás hatóköre*[15] című írásban még egyértelműbben érvel Mannheim tervezéskoncepciója ellen. Polányi ekkor már megjárta a Szovjetuniót, s nemcsak elméletben ismerte az ottani tervek tragikus következményeit, de saját szemével is meggyőződhetett arról, miért lehetetlen a központi tervezés (a gazdaságé éppúgy, mint a tudományé).

Polányi hivatkozott a maga tapasztalatain kívül L. von Mises 20-as évekbeli és későbbi tanulmányaira, [16] aki szerint "a piac hiányában a termelés tényezőit nem lehet ésszerűen elosztani", és hogy a NEP bevezetésével sem tudták elkerülni a tragédiát, a gazdaság csődjét, az éhséget, az összeomlást.

Polányi nem nevezi meg ellenfelét, de nyilvánvalóan Mannheimnek címezi ellenérveit, amikor kifejti, hogy a szocialista tervgazdálkodást erőszakkal vezették be, s amikor kiderült hogy a tervek következtében gazdasági katasztrófák keletkeztek, a központi tervezés elvét és gyakorlatát még akkor sem adták fel. A szovjet tervezőket és angol híveiket még ez sem ábrándította ki. Ezek után már csak egy mágikus rituálé gyakorlatát követték, és igazán még az sem zavarta őket, hogy a várt eredmények továbbra is elmaradtak. Az érvek hiányát hittel pótolták. A tervre esküvők - így Mannheim is - továbbra is makacsul kitartottak álláspontjuk mellett -, szögezi le Polányi.

Polányi kezdetben még nem adta fel a reményt. Úgy vélte, talán mégiscsak sikerül meggyőzni Mannheimet tervek koncepciójának tarthatatlanságáról. Erről tanúskodik egy 1944. április 19-én[17] Mannheimhez írt Polányi levél is. Polányi ebben még a korábbiaknál is keményebben fogalmaz. Így akarja értésére adni Mannheimnek: rossz úton jár, forduljon vissza, amíg nem késő. Így ír:

Nem értek egyet azzal a szóhasználatoddal, hogy 'tervezés a jövőért'. Amíg nálunk a törvény lehetővé teszi a korlátolt felelősségű társaságokat, vagy garantálja az általános választójogot, a Bill of Rights-t, addig ezek a 'tervezés a jövőért' aktusai lesznek. Nem kell új neveket adni a régi intézményeknek. Meg kell próbálni megtalálni azokat a régi neveket és koncepciókat, amelyek lefedik a modern törekvéseket. ... Én visszautasítom a történelem minden olyanfajta társadalmi analízisét, amely a társadalmi feltételeket többnek tekinti, mint lehetőségeknek a gondolkodás számára. Te hajlamos vagy azt hinni, hogy a gondolkodás nem csupán szabályozott, hanem az

adott társadalmi és technikai feltételek által egyértelműen meg is határozott. Ezt a nézetet én visszautasítom.

Meglehet, a vita kettőjük között még folytatódott. Mi azonban nem tudunk róla. Talán a most megélénkült kutatás felszínre hozhat olyan további Mannheim/Polányi leveleket is, vagy egyéb dokumentumokat, amelyekből megtudhatjuk, hogyan fogadta Mannheim ezt a kemény kritikát.

Talán még Polányinál is keményebben fogalmazott Jászi Oszkár[18], akinek Mannheim fiatal korától kezdve nagy tisztelője volt, s akinek - mint vallotta - "hibáztatása éppoly fontos volt, mint dicsérete". Jászi, mint tervezéskonceptiójának egyik recenzense, a kettőjük között kifejezésre jutó nézetbeli különbség alapján figyelmezteti Mannheimet: gondolja meg, hová vezet az az út, amire most rálépett. Bár "mindketten ugyanabban az erkölcsi talajban gyökerezünk - mutat rá Jászi, az eltérések időközben oly élesek lettek, hogy teljes mértékben elhomályosítják a valaha azonos vagy egymáshoz közelálló felfogásukat.

A lényegesebb különbséget kettőjük között Jászi a következőkben látja:[19]

1. Mannheim "mindig megmaradt par excellence elméleti embernek", míg ő maga "a tett irányába volt beállítva". Jászi hosszú és keserves tapasztalatok alapján jutott arra a meggyőződésre, hogy nem tud hinni Mannheim pragmatista programjában, "az állam százpercentes átszervezésében". Még a legönkényesebb diktatúra mellett is lehetetlen, keresztülvihetetlen Mannheim elképzelése, hát még a Mannheim által feltételezett etikai és liberális értékfeltételezések mellett.

2. Jászi másik ellenérve: Mannheim filozófiája kinullázza az egyéniséget, pusztá determinációval okozottá fokozza le azt. Jászi ezzel szemben mind az egyénben, mind a társadalmi fejlődésben még mindig nagy lehetőséget lát.

3. Mannheim magát a változást és az alkalmazkodást értékeli nagyra az emberi természetben. Jászi Mannheimmel szemben abban bíz, hogy az emberi természetnek van egy "változatlan rétege is", amellyel szemben semmiféle politika nem számíthat tartós sikerre. De nem elhanyagolhatók az egyéb kérdésekben kifejezésre jutó nézeteltérések sem: Jászi nagyra értékeli a természetjogot, Mannheim pedig elutasítja, Jászi a naiv természettudományt és az empirizmust kárhóztatja azért, hogy a természetjog elutasításával lerontották kétezer év legnemesebb szellemeinek gondolatvárát, s ezzel utat nyitottak a kultúra pusztulása előtt. És végül éles válaszfal húzódik kettőjük között - így Jászi - a behaviorista és a freudista nézetek megítélésében, valamint a polgári és a proletár pacifizmus bírálatában is.

Jászi kemény, de őszinte kritikájára Mannheim kitérően reagált. A kesztyűt egyszerűen nem vette fel. Ő a különbséget nem látta olyan élesnek mint Jászi, mivel - mint írta - "mindketten bal-liberálisok vagyunk". Mannheim ezzel félreérthetetlenül jelét adta annak, hogy kitart a maga álláspontja mellett, s a liberális értékeket csakis a "tömegettársadalmi tervezési technika" segítségével tartja megmenthetőnek.

Jászi pár évvel később összehasonlító elemzést ír Mannheim angol nyelven kiadott *Man and Society in an Age of Reconstruction* című művéről és Polányi *The Contempt of Freedomjáról*.[\[20\]](#) Tervéről így ír Polányinak: "Amikor elolvastam Mannheim új könyvét a tervezésről, elszörnyűlködtem az egész szemléletmód embertelenségén, noha Mannheim folyton demokratikus tervgazdálkodásról beszél, az ember érzi a gondolkodási struktúra azonosságát a nácizmuséval és a bolsevizmuséval". Kíméletlenül kemény szavak. Hogy vajon Polányi teljes mértékben osztotta-e őket, nem tudjuk, de nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy igen.

Polányi tovább érvei a központi tervezés *ellen* így hangzottak: a tervezés logikája odavezet, hogy a csúcson egyetlen embernek kell állni, s az ő ellenőrző képességén áll vagy bukik, hogy képes-e koordinálni a bonyolult és szerteágazó folyamatokat. Polányi szerint ezt keresztülvinni lehetetlen, de ha netán keresztül is vinné valaki, a cselekvés határfoka igen alacsony lenne. Polányi hivatkozik még arra, hogy a rend két fajtája - a *spontán* és a korporatív rend - kölcsönösen kizárják egymást. Vitathatatlan a spontán rend fölénye a korporatív renddel szemben. Egy másik írásában[\[21\]](#) Polányi rámutat arra, hogy a korporatív rend, azaz a tervezés egy kikényszerített rendje képtelennek bizonyul arra, hogy betöltse ugyanazt a funkciót, mint amire a dinamikus rend képes.

Dinamikus renddel akkor van dolgunk, ha az emberek szabadon, saját belátásuk szerint független emberként cselekszenek, viták és eszmecserek keretében tisztázzák hogyan is igazodjanak egymáshoz. A liberális szabadságfelfogás - szögezi le Polányi - csakis a dinamikus rend keretében érvényesülhet. Ezért a filozófiai liberalizmus hívei szemben állnak a társadalom központi tervezésével, és ennyiben a szocializmussal is. A filozófiai liberalizmus hívei elleneznek minden olyan doktrínát, amely át akarja vállalni a teljes felelősséget az állampolgártól. Az ilyen doktrína szükségszerűen egy diktatórikus rendszert feltételez.

A 40-es évek elején a Moot körben több ízben is megvitatták Mannheim tervezéskonceptióját[\[22\]](#), mint a válságban lévő polgári társadalom megújítására, s így megmentésére alkalmas eszközt. Bizonyos, hogy Polányi nem tartozott a koncepció hívei közé, amit a már idézett 1944. április 19-én írt levele is bizonyít.

A vélemények igen megoszlottak: voltak, akik Mannheim éleslátását, bámulatos jövőérzékét dícsérték, viszont veszélyesnek tartották a társadalmi tervezés kísérletét, mondván, a Mannheim által választott "harmadik út" végső soron ugyanoda vezet, ahová a totalitárius rendszerek akarnak eljutni.

Epilógus

Van-e köze az indulásnál kapott szellemi útravalónak, az akkor formálódó filozófiai világnézetnek, a korai érdeklődésnek, a pszichikai beállítottságnak, a politikai attitűdnek és még egy sor személyes adottságnak ahhoz, hogy két gondolkodó - mindkettő "bal-liberális" (Jászi Oszkár már idézett kifejezése) - a demokrácia és a polgári szabadságjogok megítélése tekintetében életük vége felé egymástól eltérő, egymással szembenálló, egymást tagadó filozófiai-világnézeti álláspontonál köt ki? Lehetséges-e, hogy egyikük túlságosan is foglya maradt egy Kelet-európai örökségnek, amely jelentős

hatást gyakorolt a középosztálybeli lateiner értelmiség egy részére, és pedig olyan irányban, hogy az vonzalmat érezzen a szocialisztikus-kollektivista társadalmi tervezés iránt, míg ugyanennek az értelmiségnek egy másik része (zömében természettudós) modern európeai lett a szó igazi társadalom tudományi értelmében?

E sorok írója ezt a kérdést egy a nyugat- és kelet-európai demokráciák azonos és eltérő vonásait vitató konferencián tette fel [\[23\]](#), és azóta is gondolkodik azon, a kérdésre "igennel" válaszoljon-e, vagy annak adjon igazat, aki a kérdésre nemmel felel? Másszóval: van-e a polgári liberális demokráciának egy olyan alakzata, típusa, amely elsősorban Kelet-Európára illik rá? A választ mi a magunk részéről rábízzuk az időre...

Irodalom

1. *Magyar liberalizmus. Modern ideológiák* (1993). Vál. Tökéczki László. Századvég Kiadó, Budapest.
 2. *Az angolszász liberalizmus klasszikusai. I. II.* (1991) Szerk.: Ludassy Mária. Atlantisz Kiadó, Budapest.
 3. Jászi Oszkár (1989): Liberális szocializmus. In: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Századvég füzetek. I.: 193.
 4. Faragó Béla (1988): *Magyar liberalizmus*. Századvég füzetek 6-7.
 5. Gerő András (1992): Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyar országának legitimációs szerkezetében. In: *Társadalmi Szemle*, 8-9: 121-134
 6. Isaiah Berlin (1990): *Négy esszé a szabadságról*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
 7. von Mises, Ludwig (1951): *Planning for Freedom*. Libertarian Press, South Holland, Illinois, USA
 8. von Mises, Ludwig (1985): *Liberalism in the Classical Tradition*. Cobden Press, San Francisco, California
 9. *Polányi Mihály filozófiai írásai. I. II.* Atlantisz Kiadó, Budapest, (1992)
 10. Mannheim Károlyra vonatkozóan lásd: *Bibliográfiája* (1981) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
-

Notes

1. A szöveg a CEU/RSS 1991-92. évi pályázata keretében készült zárótanulmány rövidített változata.
2. Mannheim Károly (1918): *Lélek és kultúra*. Benkô Gyula Könyvkereskedése, Budapest.
3. Polányi Mihály (1917): A békeszerzôkhöz. Nézetek az európai háború és béke feltételeirôl. In: *Huszadik Század* 1917/2: 165-176.
4. Polányi Mihály (1919): Új szkepticizmus. In: *Szabadgondolat*, 1919. február: 53-56.
5. Mannheim, Karl (1927): Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. 57. pp. 68-142, pp. 470-495.
6. Mannheim, Karl (1928): Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen. In: *Verhandlungen des sechsten deutschen Soziologentages vom 17. bis 19. September, Zürich*. Tübingen, J.C.B. Mohr, pp. 35-83
7. Mannheim, Karl (1930): Über das Wesen und die Bedeutung des wirtschaftlichen Erfolgstrebens. Ein Beitrag zur Wirtschaftssoziologie. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*: 449-512
8. Mannheim, Karl (1935): *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij
9. Mannheim, Karl (1940): *Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure*. London, Routledge and Kegan Paul
10. Mannheim, Karl (1950): *Freedom, Power and Democratic Planning*. Eds. Ernest K. Bramsted and Hans Gerth. London, Routledge and Kegan Paul
11. Gábor Éva (1991): A politika megújítása? Mannheim Károly írása elé. In: *Café Babel* No2: 69-71.
12. Popper, K.R. (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest
13. Hayek, F.A. (1991): *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
14. Polányi Mihály (1945): The Planning of Science. In: *The Political Quarterly*, 16. Oct-Dec: 316-328. Magyarul: A tudomány tervezése. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz Kiadó, Budapest: 9-15.

- 15.** Polányi Mihály (1951): *The Span of Central Direction*, In: *The Logic of Liberty*. Chicago, The University of Chicago Press. Magyarul (1992) *A központi irányítás hatóköre*. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- 16.** von Mises, Ludwig (1924): *The Theory of Money and Credit*, New Haven, University Press. és (1931): *Die Ursachen der Wirtschaftskrise*.
- 17.** Polanyi, Michael's letter to Karl Mannheim. (April, 19. 1944.) University of Chicago, Regenstein Library, Special Collections: (Box:15), (Folder:3).
- 18.** Jaszi, Oscar (1936): *Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden, 1935. A.V. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. In: *The American Political Sciences Review*, 30. 1. February, pp. 168-170 .
- 19.** Jászi Oszkár levele Mannheim Károlyhoz 1936. 12. 19. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető Kiadó, Budapest, 1992. pp. 391-394.
- 20.** *The Contempt of Freedom: The Russian Experiment and After*. By Michael Polanyi. London: Watts and Comp. 1940. In: *The American Science Review*, June, 1941.
- 21.** Polanyi, Michael (1941): *A liberális szabadságfelfogás (Kézirat)*. Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collection, Polanyi Papers (Box 26, Folder 8), Magyarul közli: Újlaki Gabriella. In: *Café Babel*, 1991/1: 81-83.
- 22.** Gábor Éva (1976): *Válság és tervezés. Korunk polgári társadalomtervezése elméletének előfutára: Karl Mannheim*. In: *BME Tájékoztató*. IV. évf. 2. sz.: 226-241.
- 23.** Michael Polanyi's concept of democracy. Paper presented by Éva Gábor. Democracy 2500. Conference, 29-31. March 1993. Manchester.

Polanyiana Volume 5, Number 1, 1996, pp. 113-125

<http://www.kfki.hu/chemonet/polanyi/>

<http://www.ch.bme.hu/chemonet/polanyi/>

[Vissza a tartalomjegyzékhez](#)